

Галузеві та регіональні особливості розвитку в Харківській губернії жіночих текстильних виробництв у другій половині XIX – на початку XX століття

Стаття присвячена дослідженню історії становлення та розвитку жіночих домашніх текстильних промислів в Харківській губернії та пов'язаних з ними соціально-економічних, гендерних та традиційно-побутових відносин в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. Дослідження будується на широкому колі джерел з історії кустарного ткацтва, кравецтва, килимарства, коцарства та інших текстильних виробництв з участю українського жіноцтва.

Ключові слова: Харківська губернія, жіночі текстильні виробництва, кустарні промисли, ткацтво, кравецтво, килимарство, коцарство, історико-культурний простір.

Статья посвящена исследованию истории становления и развития женских домашних текстильных промыслов в Харьковской губернии и связанных с ними социально-экономических, гендерных и традиционно-бытовых отношений в Украине во второй половине XIX – начале XX ст. Исследования строятся на широком круге источников по истории кустарного ткачества, портняжничества, ковроделия, коцарства и других текстильных производств с участием украинских женщин.

Ключевые слова: Харьковская губерния, женские текстильные производства, кустарные промыслы, ткачество, портняжничество, ковроделие, коцарство, историко-культурное пространство.

The article is devoted to the investigation of the history of the forming and development of the women's domestic textile crafts in Kharkov province and connected with its social-economic, gender and traditional-common relationships in the Ukraine in the 2nd part of the 19th and the beginning of the 20th centuries. Investigations are being built on the wide range of the sources about the history of the handmade weaving, tailoring, carpet making and other textile manufactures with the participation of the Ukrainian women.

Key words: Kharkov province, women's textile manufactures, handmade crafts, weaving, tailoring, carpet making, historical-cultural space.

Постановка проблеми визначається тим, що жіночі текстильні промисли Харківщини є невід'ємною частиною вітчизняної історії й культури. В них втілений багатовіковий народний досвід естетичного сприйняття світу, звернений у майбутнє, збережені глибокі художні традиції, які почали формуватися ще з часів заселення Слобідської України у XVII-XVIII ст. Різноманітні жіночі текстильні промисли відбивали самобутність культури багатонаціональної України, зокрема в Харківській губернії, де протягом другої половини XIX – початку XX ст. прядіння, ткацтво, килимарство, коцарство та інші дрібні виробництва, стали невід'ємною частиною домашніх занять майже кожної селянської та міщанської родини. Повсюдно на Харківщині споконвіку вважалось, що жінка зобов'язана вміти виконувати ткацькі роботи, виготовляти килимі, вишивати рушники інакше вона не сприймалася суспільством повноцінною дружиною та господаркою. В умовах становлення і розвитку в Україні ринкових відносин ці промислові заняття залишалися досить важливими складовими частинами народного господарства. Саме різноманітні жіночі кустарні текстильні виробництва протягом другої половини XIX – початку XX ст. задовольняли більшу частину потреб українського населення у тканинах та килимах. Одночасно жіночі текстильні промисли було важливою складовою культурного простору України. В період,

що досліджується в статті світ народної культури став невичерпним джерелом художнього й естетичного виховання українців.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що воно має красназавчий характер і спрямоване на визначення напрямів сучасної практичної діяльності держави та суспільства, у справі виявлення, відродження та збереження художніх якостей народних промислів і ремесел Слобожанщини. Наукове вивчення розвитку жіночих художніх текстильних промислів в Харківській губернії протягом другої половини XIX – початку XX ст. дозволяє значно збагатити не лише культурологічну та соціально-економічну історію України, але й такі галузі вітчизняної науки, як історію мистецтва, етнологію, історичну регіоналістику, соціальну педагогіку тощо. Вивчаючи творчість народних майстринь другої половини XIX – початку XX ст. сучасники зможуть знайти й зрозуміти духовне багатство українського народу, красу рідної природи, особливості побуту й художнього середовища. Слобожанську народну культуру необхідно сприймати душею й серцем, а світ образів українського народного декоративно-прикладного мистецтва познайомить сучасників з моральними цінностями, сформує в них поняття добра, краси, працьовитості, патріотизму. Отже, дослідження історичного розвитку жіночих текстильних промислів в Харківській губернії протягом другої половини XIX – початку XX ст. є сьогодні досить актуальним і представляє значний науковий і практичний інтерес.

Аналіз актуальних досліджень. Суттєвіший внесок в наукову розробку обраної проблеми зробили А.В. Бабенко [1], С.Ю. Барсукова [2], О. Боряк [3], Л. Вагіна [4], П. Ганжа [6], С.А. Давидова, Є.М. Полоцька, К.І. Беренс, Є.О. Свидерська [7], А.К. Жук [18], О.Р. Кісь [21], С. Колос [22] та інші дослідники. Проте проаналізовані праці попередників не розставили однозначних акцентів у питанні розвитку жіночих текстильних промислів в Харківській губернії протягом другої половини XIX – початку XX ст., а лише окреслили коло невирішених проблем. Тому можна констатувати, що загалом у вітчизняній та світовій історичній літературі створена достатня опорна база для подальшого вивчення історичного розвитку на Харківщині жіночих домашніх ткацьких, килимарських, коцарських та інших промислів. Ця обставина значною мірою й обумовила вибір теми та основних дослідницьких параметрів статті.

Мета статті полягає у комплексному дослідженні та реконструкції процесу розвитку жіночих текстильних промислів Харківської губернії як суттєвого компонента соціально-економічного життя, традиційно-побутових відносин та культури Слобідської України; в здійсненні культурно-історичний аналізу історичної долі жіночих текстильних промислів на регіональному рівні; у визначенні загальноукраїнських та локальних особливостей участі слобідського жіноцтва в традиційних кустарних промислах; в уточненні місця й ролі розвитку жіночих текстильних промислів Харківської губернії в українському історико-культурному просторі впродовж другої половини XIX – початку XX століття.

Виклад основного матеріалу. Жіночі текстильні промисли є одночасно й галуззю кустарної промисловості, й сферою народного мистецтва. Сполучення традицій, стильових особливостей і творчої імпровізації, колективних початків і поглядів окремої особистості, рукотворності виробів і високого професіоналізму – характерні риси творчої праці майстрів і художників промислів. Організаційно-виробничі та художні традиції прядильного та ткацького промислів склалися на Слобожанщині ще в добу її заселення українськими та російськими переселенцями, коли майже в кожній селянській оселі прийнято було прясти нитки й ткати з них різноманітні тканини, повністю забезпечуючи себе всіма необхідними ткацькими виробами, а частину продукції відправляли на ринок. Прядильно-ткацьким виробництвом, на відміну від переважної частини інших кустарних промислів, займалися здебільшого жінки у вільний від польових і городніх робіт час [5, с.249].

В пореформену добу народне прядильно-ткацьке виробництво Харківщини зазнавало у своєму розвитку двох суперечливих тенденцій: з одного боку, воно активно трансформувалося з натуральної форми у товарну, а з іншого, в процесі загострення конкурентної боротьби з фабричною текстильною промисловістю посилювалося його загальне скорочення в народному середовищі. Так, якщо на 1897 р. у Харківській губернії нараховувалося 37,2 тис. ткачів, у 1904 р. – близько 12 тис., то на 1917 р. – лише близько 8,8 тис. [20, с.229-230]. У той же час, як свідчать численні джерела, прядіння і ткацтво в їх натуральній формі продовжували відігравати в народному середовищі важливу роль. З цими промислами на початку XX ст. було пов'язано в різній мірі близько чверті всього населення Харківської губернії [26]. Для порівняння зазначимо, що на 9 текстильних фабрик, які в цей час існували в Харківській губернії, працювало лише біля 3 тис. робітників [10, с. 100-102].

Протягом другої половини XIX – початку XX ст. географія прядильно-ткацького промислу в пореформеній Харківській губернії залишалася стабільно широкою, незважаючи на те, що абсолютні показники промислу поступово знижувалися. На 1917 р. художнє прядіння і ткацтво продовжувало існувати в усіх повітах. Із загальної губерньської кількості сільських ткачів на Валківський повіт у цей період припадало 14,5%, на Зміївський – 14%, на Лебединський – 13,5%, на Вовчанський – 4%, на Сумський – 2,8% і на Куп'янський – 2,4%. 3-поміж найбільших центрів цього промислу, які нам вдалося встановити, були сл. Люботин Валківського повіту, сл. Межиріч

– Лебединського і сл. Ворожба – Сумського (дані за 60 – 80-ті рр. XIX ст.), сл. Котельва – Охтирського, сл. Труфанівка – Богодухівського, сл. Вільшани, Уди і села Веселе, Петрівка – Харківського повіту [23, с.158-160].

На початку XX ст. на фоні загального скорочення обсягів традиційного жіночого ткацького виробництва внаслідок його поступового витіснення з ринку фабрично-заводською текстильною промисловістю, почали виникати і розширюватися вузькоспеціальні ткацькі промисли. Так, наприклад, в Сумському повіті народні майстри на замовлення місцевих цукрових заводів налагодило широке виробництво особливих тканин для заводських прес-фільтрів, а також брезенту й мішкщини [24, с.211-212]. Пожвавлення жіночого ткацького промислу позначилося і в інших регіонах губернії, де він упевнено переходив до обслуговування великої індустрії, торгівлі та залізничного транспорту. У цілому ця галузь кустарної промисловості продовжувала зберігати за собою все ще великий ринок збуту.

Повсюдно на Слобожанщині жіночі прядильно-ткацькі виробництва базувалися переважно на місцевій сировині – на коноплях і льоні, які вирощувалися в селянських господарствах. Так, наприклад, у 1913 р. селянські посіви конопель становили 32,1 тис. дес., а льону – 11,8 тис. дес., що в основному відповідало потребам місцевих промисловиків [17, с. 128-130]. Традиційна для Слобожанщини технологія обробки рослинного волокна була досить трудомісткою і складалася з кількох етапів. Спочатку заготовлену сировину вимочували: коноплі розкладали по дну мілкої річки або ставка, укриваючи зверху мулом, а льон розстеляли з вечора тонким шаром на лузі, і він вимочувався россою. Відтак коноплі та льон сушили і терли на дерев'яних бительнях, а потім тіпали за допомогою терниць, в результаті чого волокно відокремлювалося від костриці. Одержане волокно чесали гребенями, укладаючи волокна в одному напрямку. Пряли з допомогою веретена або прядки. Отриману пряжу жінки парили, золили, прали, часто вибілювали на сонці чи морозі, а при потребі й фарбували. Причому фарбуванням займалися як самі прядильниці, так й майстрині, які спеціалізувалися лише на фарбуванні. Наприклад, жіночий промисел з фарбування пряжі існував у сл. Велика Писарівка Богодухівського повіту [19, с.425-426].

Основним елементом устаткування жіночого ткацького промислу був ткацький верстат, конструкція якого виявлялася приблизно однаковою для всіх регіонів губернії і не зазнала особливих змін за досліджувані роки. Верстат був розрахований на роботу лише однієї ткалі й установлювався в селянській хаті. Уміння та навички, що передавалися з покоління в покоління, дозволяли харківським майстриням використовувати різноманітну техніку ткацтва: ремізну, візерунчасту, виборну, закладну. Найбільш ходовими виробами сільських ткачів були прядив'яні, дерганцеві та лляні нефарбовані полотна різного призначення – для пошиття одягу, рушників, скатертей, штор, покривал [25, с. 39-42].

Поряд із звичайним полотном народні майстрині Харківської губернії нерідко виготовляли й орнаментовані, часто по-справжньому художні вироби, які ткалися залежно від призначення у різній техніці. До таких виробів належали килими, плахти, жіночі сорочки, рушники, скатерті й постилки, на яких кустарні майстри створювали велику кількість різноманітних малюнків, що мали визначену для кожного регіону Слобожанщини композицію, кольорову гаму і навіть назву [28, с.411-420]. Наприклад, в Охтирському повіті жінки виготовлялися плахти трьох видів: «черчатка» – основа виробу червоного кольору окрім країв, де в шаховому порядку був розміщений малюнок; «напилка» – основа виробу синьо-червоного кольору; «синятка» – основа виробу синього кольору. Такі художні вироби користувалися великим попитом серед місцевого населення й успішно витримували конкуренцію з подібною фабричною продукцією [11, с.48-50; 8].

Одним з найдавніших способів оздоблення одягу та різноманітних предметів українського побуту була вишивка. В пореформеній Харківській губернії майже в кожній родині жінки займалися вишивкою. Робили її на домотканому полотні, сукні, повсті та шкірі кольоровими нитками. Кожна вишита річ мала свою місцеву специфіку, що виявлялася в орнаменті, кольоровій гамі, техніці виконання. З другої половини XIX ст. в деяких місцевостях Харківської губернії вишивання набуло характер товарного виробництва [27; 12, с. 82-83]. Найбільш відомим його центром був Охтирський повіт, де кустарки вишивали багатобарвний рослинний орнамент на предметах одягу, рушниках, скатерках, серветках, фіранках. У 1878 р. декотрі з подібних виробів були закуплені графинєю В.В.Капніст і відправлені в Париж на виставку, яка там проходила [9].

Одним із найважливіших елементів національної культури українського народу було килимарство та коцарство. З найдавніших часів килими служили в Україні для утеплення і прикрашання житла, були обов'язковою частиною виправи нареченої, виконували обрядові функції, а в деякі періоди ними навіть сплачували данину. Усе це цілком відноситься й до Слобожанщини, де у розглядуваний період найбільшим центром кустарного килимарства стало м. Харків. Ручне килимарство з'явилося у Харкові майже одразу після його заснування в 1654 р. Спочатку, в другій половині XVII ст., воно існувало як жіноче домашнє виробництво для власного вжитку. Але вже на початку XVIII ст. килимарство в основному трансформувалося в кустарне товарне виробництво. З цього часу харківські килимарки виготовляли килими переважно на

замовлення або для збуту на місцевих ярмарках і ринках. За підрахунками І.С.Аксакова, щороку вони виготовляли близько 26 тис. різноманітних килимів, які продавали на найбільших ярмарках Харкова – Хрещенському, Успенському та Покровському. Велику частину закупували купці для вивезення до Москви, С.-Петербургу, Риги, Кишинева, у німецькі колонії Півдня України та інші місця [13, с. 25-28; 27].

Одним із найбільш складних і важливих процесів килимарського виробництва було фарбування вовняної пряжі. Від того, як вона буде пофарбована та які фарби буде вжито, залежала якість усього килима. Як правило вовняну пряжу фарбували рослинними та мінеральними барвниками і потім закріплювали їх сироваткою, огірковим або капустиним розсолом. Однак кожен кустар намагався виготовляти барвники за своїми рецептами, які намагалися зберігати в тасмниці й передавали як цінність у спадок. Найчастіше харківські килимарі в домашніх умовах виготовляли фарбу з різноманітних рослин, які вони або навіть частіше члени їх сімей збирали в лісах, на полях і на власних городах. Так, коріння кінського щавлю вони товкли в ступі, потім варили і в результаті одержували світло-жовту фарбу, яка могла міцно триматися на вовняній пряжі та майже не линяла. Стовчені в ступі та розчинені в сирівці стебла, листя й квіти давали килимарям приємну за тоном жовту фарбу. Зварене лушпиння стиглої цибулі давало дуже тривку жовтогарячу фарбу. Квітки гвоздики або соняшниковий цвіт після тривалого виварювання у глиняному горщику на звичайній варильній плиті вживалися для фарбування вовняної пряжі в ніжно-жовтий колір. Спориш, стовчений у ступі та зварений, давав світло-зелену фарбу. Таку ж фарбу кустарі одержували із звареного гарбузового листя. Молода вільшана кора у відварі давала коричневу, а дубова кора – чорну фарбу. Сам процес фарбування цими фарбами вовняних ниток полягав у тому, що пряжу спочатку знежирювали, а потім клали в розчин натуральних фарб і в ньому варили. Часто до цієї фарби, як засіб закріплення на пряжі, додавали галуно або сирівцю. Пофарбовану пряжу сушили і змотували в клубки. У досліджуваний період народні умільці дедалі частіше експериментували й винаходили нові барвники для пряжі, знаходили нові способи її фарбування та закріплення барвника [14, с. 33-37; 8].

В Харківській губернії жінки виготовляли килими різними техніками, серед яких найпоширенішими були лічильна, гребінкова та ворсова техніка. Лічильна техніка дістала таку назву через те, що при тканні нею килима для кожного цього візерунка необхідно було розрахувати потрібну кількість ниток основи для кожного кольору. Лічильну техніку кустарі застосовували переважно для виготовлення двосторонніх килимів на горизонтальних верстатах. Вони ткали килими майже за тією ж технологією, що й звичайне полотно – по черзі натискали то одну, то другу підніжку та, змінюючи таким чином верхній ряди основи, утворювали зів. Човник або міточок кольорових ниток піткання вони прокладали крізь зів для перетинання з нитками основи по всій ширині і прибивали їх бердом з калиновими зубцями. При цьому нитки піткання лягали точно перпендикулярно основі та, з'єднуючись між собою, утворювали прямий, ступінчастий або скісний контур рисунка. Темп роботи був досить високим, кустарям доводилося до 60 разів на хвилину прокладати човник із ниткою крізь зів та, відповідно, стільки ж разів погойдувати батат уперед і назад [15, с. 16-19; 8].

Жінки пореформеної Харківської губернії виготовляли різноманітні за композицією і колоритом килими з ритмічним укладом стилізованих квітів, листя, квіткових галузок тощо. Це були вишукані за формою та силуетом мотиви, однотипні, гармонійно врівноважені, з плавними заокругленими обрисами, які легко і вільно стелилися всією площиною килима. Колорит квіткових візерунків завжди був соковитий, будувався на м'яких тональних переходах теплих, коричнево-зеленуватих, вишневих, червоних і жовтих тонів, що гармонійно поєднувалися з вишукано пастельними вохристими, сірувато-голубими та сніжно-білими барвами. Окрім орнаментальних, килимарі часто створювали й сюжетно-тематичні килими, в композиціях яких поряд із квітковими мотивами застосовували зображення елементів народного господарського життя й побуту, портрети, емблематику та ін. [16, с.388-389; 8].

Ворсова техніка також була популярною серед килимарок Харківської губернії, бо дозволяла створювати килими з якнайскладнішими за формою та багатими за кольором візерунками. Такі килими набагато повніше виконували як свої утилітарні, так і естетичні функції. На харківських базарах і ринках вони коштували набагато дорожче і тому приносили своїм виробникам більші доходи. В самому Харкові на початку XIX ст. коцарством займалися мешканці 50 дворів Коцарської вулиці. Тут у кожній хаті стояло по 2-3 верстати-кросна, на яких працювала сама майстриня і члени її родини або наймані робітники. Щорічно в місті виготовляли до 20 тис. коців, більша частина яких вивозилася за межі Харківської губернії [12, с. 72-73; 8].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Проаналізувавши наукові роботи з історії становлення та розвитку жіночих домашніх текстильних промислів в Харківській губернії та пов'язаних з ними соціально-економічних, гендерних та традиційно-побутових відносин, можна зробити висновок про те, що друга половина XIX – початок XIX ст. були часом активізації модернізаційного процесу, проведення ліберальних реформ і соціальної трансформації українського суспільства, що знайшло своє відображення й в позитивній динаміці різних форм

дрібного жіночого підприємництва, зокрема різноманітних жіночих текстильних виробництв. У другій половині XIX – на початку XX ст. повсюдно в Харківській губернії розвивалося кустарне ткацтво, кравецтво, килимарство, коцарство та інші текстильні виробництва з участю українського жіноцтва. Це свідчить, що в той час українському суспільству вдалося перебороти стереотипи традиційної патріархальної культури, відмовитися від старих суспільних стереотипів і виробити в ході ліберальних реформ нову філософію й нормативну базу жіночого домашнього підприємництва.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабенко А.В. Коцарство в Харьковской губернии / А.В. Бабенко // Труды XII Археологического съезда в Харькове. 1902 / Под ред. граф. Уваровой. – М.: Тип. Мамонтова, 1905. – Т.1. – 751 с. .
 2. Барсукова С.Ю. Женское предпринимательство: специфика и перспективы / С.Ю. Барсукова // Социс. – 1999. – № 9. – С. 75.
 3. Боряк О. Ткацтво в обрядах та вірованнях українців (середина XIX – початок XX ст.) / О. Боряк. – К.: Друкарня СП “Українська книга”, 1997. – 201 с.
 4. Вагіна Л. Унікальні вироби у музеї етнографії народів СРСР / Л. Вагіна // Народна творчість та етнографія. – 1968. – № 4. – С. 78-83.
 5. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Харьковская губерния. – СПб.: Департамент Ген. штаба, 1891. – 383 с.
 6. Ганжа П. Таємниці українського рукомета / П. Ганжа. – К.: Мистецтво, 1996. – 190 с.
 7. Давыдова С.А. Кустарная промышленность России. Женские промыслы / С.А. Давыдова, Е.Н. Полоцкая, К.И. Беренс, Е.О. Свицерский. – СПб.: Изд. отделом СЭ и СС, 1913. – 440 с.
 8. Державний архів Харківської області. Ф. 3. – Оп. 18. – Спр. 110. – Арк. 72-74.
 9. Державний архів Харківської області. Ф. 3. – Оп. 50. – Спр. 211. – Арк. 60-62.
 10. Доклад губернскому земскому собранию 1904 года. – Х.: Изд-во губ. земской управы, 1904. – 190 с.
 11. Доклад губернскому земскому собранию 1912 года. – Х.: Изд-во губ. земской управы, 1912. – 196 с.
 12. Доклад о нуждах кустарной промышленности. – Х.: Изд-во губ. земской управы, 1914. – 123 с.
 13. Доклады Харьковской губернской земской управы губернскому собранию очередной сессии 1913 года. – Х.: Тип. губ. правления, 1913. – 198 с.
 14. Доклады Харьковской губернской земской управы губернскому собранию 1898 года. – Х.: Тип. М. Зильберберга, 1898. – 118 с.
 15. Доклады Харьковской губернской земской управы губернскому собранию 1908 года. – Х.: Изд-во губ. зем. управы, 1908. – 53 с.
 16. Ежегодник главного управления землеустройства и земледелия по Департаменту земледелия. Год шестой 1912. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1912. – 429 с.
 17. Ежегодник кустарной промышленности. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1914. – 227 с.
 18. Жук А.К. Українські народні килими (XVII – поч. XX ст.) / А.К. Жук. – К.: Наук. думка, 1966. – 151 с.
 19. Историко-статистический обзор промышленности России. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1889. – 528 с.
 20. Календарь Харьковского губернского земства. – Х.: Т-во «Печатня Яковлева». 1915. – 6, 329 с.
 21. Кісь О. Особливості соціалізації дівчаток в традиційній українській сім'ї XIX – початку XX ст. / О.Р. Кісь // Етнічна історія народів Європи. Традиційна етнічна культура слов'ян: Збірник наукових праць. – К.: Стило, 1999. – С.49-55.
 22. Колос С. Українська тканина / С. Колос // Червоний шлях. Громадсько-політичний і літературно-науковий журнал. – 1928. – №5-6. – С. 222-230.
 23. Материалы по статистике Харьковской губернии. – Х.: Тип. М. Зильберга, 1911. – 211 с.
 24. Материалы по статистике Харьковской губернии. – Х.: Тип. М. Зильберга, 1916. – 228 с.
 25. Обзор экономического положения России в сельскохозяйственном и промышленном отношении. – СПб.: Тип. С.Т. Цветков, 1899. – 121 с. Харьков. – 1870. – №324.
 26. Харьковская вечерняя газета. – 1902. – 19 мая.
- Цифровые данные к обзору Харьковской губернии в сельскохозяйственном отношении за 1903-1904 год. – Х.: Тип. М. Зильберга, 1906. – 543 с.